

УДК 373.2.035:316.47

DOI <https://doi.org/10.24919/2308-4863/39-3-40>**Вікторія УДОТ,***orcid.org/0000-0002-7737-8517**асистент кафедри загальної педагогіки та дошкільної освіти
Волинського національного університету імені Лесі Українки
(Луцьк, Україна) viktoriya.onyshchuk@gmail.com*

ФОРМУВАННЯ МІЖСОБИСТІСНОГО ПАРТНЕРСТВА В ДІТЕЙ СТАРШОГО ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ В ПРОЦЕСІ ОЗНАЙОМЛЕННЯ ІЗ СОЦІАЛЬНИМ ДОВКІЛЛЯМ

У статті обґрунтовано поняття соціального довкілля як суспільного оточення дитини: сім'ї (родини), закладу дошкільної освіти, дитячої субкультури, національно-культурних традицій регіону, суспільних норм і правил поведінки, державного законодавства тощо, які мають соціалізуючий вплив на неї. Визначено характеристики особистості дитини старшого дошкільного віку, які засвідчують успішну її соціалізацію: позитивне сприймання себе й оточуючих; адекватну самооцінку; уміння поводити себе в колективі; уміння збалансовувати власні інтереси й вимоги своєї соціальної ролі; виявлення обізнаності про елементарні соціальні норми та правила поведінки; розуміння моральних цінностей; володіння соціально-прийнятими способами вербальної та невербальної комунікації. Охарактеризовано освітній напрям «Дитина в соціумі» базового компонента дошкільної освіти й виокремлено знання, уміння та навички, які необхідні для формування міжособистісного партнерства дитини старшого дошкільного віку в соціальному довкіллі. Проаналізовано наукові підходи до визначення поняття міжособистісного партнерства як базової особистісної якості, що виявляється у взаємодії з усіма іншими учасниками спільної діяльності, орієнтовуючись на взаємно узгоджені мету, планування й регулювання діяльності для досягнення загального результату. Визначено основні принципи формування міжособистісного партнерства: вільного вибору партнерів для спільної діяльності; обмеження змагальності в грі; позитивних зразків; взаємодопомоги та підтримки; систематичності; принцип «ми». Проаналізовано моделі партнерської взаємодії, навички яких діти опановують у кілька етапів з поступовим ускладненням у міру накопичення практичного досвіду (спільно-індивідуальна, спільно-послідовна, спільно взаємодіюча). Охарактеризовано Парціальну програму з розвитку соціальних навичок ефективної взаємодії дітей від 4 до 6–7 років «Вчимося жити разом». Визначено умови формування міжособистісного партнерства.

Ключові слова: міжособистісне партнерство, соціалізація, соціальне довкілля, старший дошкільний вік.

Viktoriia UDOT,*orcid.org/0000-0002-7737-8517**Assistant at the General Pedagogy and Preschool Education Department
Lesya Ukrainka Volyn National University
(Lutsk, Ukraine) viktoriya.onyshchuk@gmail.com*

INTERPERSONAL PARTNERSHIP FORMATION AMONG OLDER PRESCHOOLERS DURING THE INTRODUCTION INTO THE SOCIAL ENVIRONMENT

The article reveals the concept of social environment as a social context of the child, namely, family (relatives), preschool education establishment, children's subculture, national and cultural traditions of the region, social norms and code of conduct, state legislation, etc., which have a socializing effect on a child. The traits and peculiarities of older preschooler's personality are determined, which testify to his/her successful socialization: positive perception of himself/herself and others; adequate self-esteem; ability to work in a team; ability to balance own interests and the requirements of the social role; awareness of basic social norms and rules of conduct; understanding of moral values; possession of socially accepted ways of verbal and nonverbal communication. The educational profile "Child in society" as a part of the Basic component of preschool education is characterized and the knowledge, skills, and abilities necessary for the interpersonal partnership formation among older preschoolers in a social environment are distinguished. Scientific approaches to defining the interpersonal partnership concept as a basic personal quality, manifested in the interaction with all other participants in joint activities focusing on mutually agreed goals, planning, and regulation of activities to achieve a common result. The basic principles of interpersonal partnership formation are defined: free choice of partners for joint activity; restriction of competition in the game; positive samples; mutual assistance and support; and regularity. The models of partnership interaction are analyzed, the skills of which children master in several stages with gradual complication as they gain practical experience (joint-individual, joint-consistent, joint-interacting). The Partial program for the development of social skills of effective interaction among children aged 4 to 6–7 "We learn to live together" is described. The conditions for interpersonal partnership formation are determined.

Key words: interpersonal partnership, socialization, social environment, senior preschool age.

Постановка проблеми. Сьогодні одним із важливих завдань закладу дошкільної освіти є виховання різнобічно розвинутої особистості як активного громадянина держави, здатного до постійного самовдосконалення, із соціальними ціннісними орієнтирами, сформованим прагненням до взаємодії з іншими людьми та належною культурою поведінки. Саме відносини людини з іншими людьми є основою духовно-морального становлення особистості, яка визначає не лише її моральні цінності, а й головний зміст духовного життя. Суспільні відносини зумовлюють найбільш сильні переживання, визначають вчинки людини. Стосунки з іншими людьми зароджуються й найбільш інтенсивно розвиваються в дитячому віці. Перший досвід стосунків є фундаментом для подальшого розвитку особистості дитини.

У дитини старшого дошкільного віку формуються навички соціально визнаної поведінки, уміння розуміти інших, долучатися до спільної діяльності з однолітками та дорослими, об'єднувати з ними свої зусилля для досягнення спільного результату, оцінювати власні можливості, поважати бажання та інтереси інших людей. Виходячи із цього, основними напрямками вдосконалення роботи закладу дошкільної освіти сьогодення є модернізація педагогічного процесу, створення сприятливих умов для формування нового типу взаємин дошкільників, серед яких є й міжособистісне партнерство.

Ураховуючи те що особистість дитини дошкільного віку формується й розвивається в процесі взаємодії з навколишнім середовищем, у спілкуванні з іншими людьми, набуваючи соціального досвіду, то соціальне довкілля є одним із основних чинників формування міжособистісного партнерства в дітей старшого дошкільного віку. Саме механізм взаємодії однієї особистості з іншою забезпечує розвиток соціокультурного досвіду дитини, де дошкільник ідентифікує себе з іншим образом і виявляє свою індивідуальність.

Аналіз досліджень. Питанням впливу соціального довкілля на формування особистості дитини дошкільного віку присвячені дослідження Г. Андрєєвої, А. Богуш, Л. Варяниці, Л. Виготського, Н. Гавриш, О. Кононко, Т. Кузнецової, С. Курінної, М. Лукашевич, Ю. Мануйлова, І. Панченко, А. Петровського, Т. Поніманської, Л. Тарабасової, Н. Черепані й ін.

Вагомий інтерес для дослідження мають роботи, у яких представлено аспект формування такої базової якості дитини дошкільного віку, як міжособистісне партнерство. Авторами таких досліджень є Ш. Амонашвілі, Г. Беленька,

С. Васильєва, Н. Гавриш, Є. Ільїн, В. Маршицька, С. Нечай, О. Остряньська, Р. Павелков, О. Полякова, В. Рагозіна, О. Рейпольська, В. Шаталов, Н. Шкляр, Г. Цукерман та ін.

Мета статті – визначити й обґрунтувати основні умови формування міжособистісного партнерства в дітей старшого дошкільного віку в процесі ознайомлення із соціальним довкіллям.

Виклад основного матеріалу. Процес соціального розвитку дитини починається з раннього дитинства і проходить у певному соціальному середовищі. Малюк розвивається в межах своєї сім'ї, соціального та національного оточення. На нього впливають батьки, родичі й інші дорослі, однолітки, з якими він спілкується, а також заклад дошкільної освіти як соціальна інституція, де він соціалізується. Також значний вплив на соціалізацію дитини мають засоби масової інформації, соціокультурне середовище, у якому вона росте, події, що відбуваються в довкіллі (Карнаух, 2012: 110–114).

Соціологи визначають соціальне середовище як суспільні, матеріальні та духовні умови, що оточують людину, забезпечують її існування, формування й діяльність. Соціальне середовище як постійне джерело поповнення особистого досвіду, знань людини є тим об'єктивним чинником, що визначає спрямованість життєвих потреб, інтересів, цінностей, реальну поведінку особи, процес її самовизначення й самореалізації (Соціологія, 2002).

Соціальні педагоги розглядають соціальне середовище як сукупність соціальних умов життєдіяльності людини (сфери суспільного життя, соціальні інститути, соціальні групи), що впливають на її свідомість і поведінку.

Структурними компонентами соціального середовища, за визначенням Р. Павелкова, є:

– макросередовище (суспільство як певна соціально-політична, соціально-економічна й ідеологічна система);

– мезосередовище (національно-культурні, соціальні особливості регіону);

– мікросередовище (безпосереднє середовище життєдіяльності дитини: сім'я, сусідів, групи однолітків, культурних, навчально-виховних закладів).

У різні періоди дитинства ці компоненти соціального середовища значною мірою впливають на соціалізацію дітей дошкільного віку (Павелков, 2008: 42).

Педагоги А. Богуш та Н. Гавриш поняття соціального довкілля трактують як систему взаємин, що склалася в суспільстві, у конкретному соціумі; це люди, суспільство, певна спільнота, соціальне

довкілля люди створюють самі за певними законами й нормами спілкування; це суспільні матеріальні та духовні умови життєдіяльності особистості (Богущ, Гавриш, 2010: 12).

Варто зазначити, що в дослідження ми ототожнюємо поняття «соціальне довкілля» та «соціальне середовище», оскільки визначення цих категорій, на нашу думку, мають однакові характеристики.

Отже, соціальне довкілля – це суспільне оточення дитини: сім'я (родина), заклад дошкільної освіти, дитяча субкультура, національно-культурні традиції регіону, суспільні норми та правила поведінки, державне законодавство тощо, які мають соціалізуючий вплив на неї.

Варто зауважити, що соціалізація як процес освоєння дитиною правил і норм, необхідних їй для нормального функціонування в суспільстві, здійснюється різними шляхами: стихійно, у результаті несанкціонованих впливів, поза планами й контролем дорослих; у ході відносно спрямованого й контрольованого батьками та педагогами процесу; унаслідок самовиховання (бажання і здатності дитини змінюватися на краще, позбуватися певних вад, оволодівати вміннями, долаючи перешкоди) (Душина, 2012: 69).

Отже, до характеристик особистості дитини старшого дошкільного віку, які засвідчують успішну її соціалізацію, ми відносимо:

- позитивне сприймання себе й оточуючих, усвідомлення свого місця в соціумі;
- адекватну самооцінку;
- уміння поводити себе в колективі, будувати безконфліктні взаємини, контролювати свої емоції та настрої;
- уміння збалансовувати власні інтереси й вимоги своєї соціальної ролі;
- виявлення обізнаності про елементарні соціальні норми та правила поведінки в суспільстві;
- розуміння елементарних моральних цінностей;
- володіння соціально-прийнятими способами вербальної та невербальної комунікації.

Таким чином, соціальне становлення дитини дошкільного віку відбувається через її діяльність, взаємодію та спілкування з батьками, іншими членами родини, однолітками, у процесі чого не лише набувається соціальний досвід, а й створюється власна система цінних для дитини міжособистісних і суспільних взаємозв'язків з навколишнім світом.

На нашу думку, результатом ефективної взаємодії дитини старшого дошкільного віку з об'єктами та явищами соціального довкілля, відповідно до оновленого Базового компонента

дошкільної освіти, є соціально-громадянська компетентність (Освітній напрям «Дитина в соціумі»). Вона передбачає здатність дитини до прояву особистісних якостей, соціальних почуттів, любові до Батьківщини; готовність до посиленої участі в соціальних подіях, що відбуваються в дитячих осередках, громаді, суспільстві та спрямовані на покращення суспільного життя. Результат сформованості цієї компетентності засвідчує ціннісне ставлення дитини до себе, своїх прав і прав інших, наявність уявлень про правила і способи міжособистісної взаємодії з членами сім'ї, родини, іншими людьми та вмінь дотримуватися цих правил у соціально-громадянському просторі, а також ціннісне ставлення й повагу до культурних надбань українського народу, представників інших національностей і культур.

Серед навичок, які повинна опанувати дитина дошкільного віку, Базовим компонентом дошкільної освіти передбачені такі: ідентифікація себе та дія відповідно до своєї ролі: донька/син, брат/сестра, онука/онук, друг/подруга; демонстрація елементарних навичок емоційної саморегуляції, вираження почуттів за допомогою слів, міміки, жестів, пояснення причини своїх емоцій, усвідомлення того, що інші люди переживають різні емоційні стани, їм буває боляче, радісно, образливо тощо; звернення за допомогою до однолітків і знайомих і/або надання їй, уміння отримувати задоволення від допомоги іншим; дотримання соціальних правил і норм поведінки, домовленостей у щоденній життєдіяльності; участь у визначенні та прийнятті правил співжиття в родині, групі закладу дошкільної освіти, колі друзів; уміння порозумітися, домовитися з іншими в конфліктних ситуаціях; участь у прийнятті рішень щодо особистих питань і життя колективу; готовність брати на себе відповідальність, уміння висловлювати свою думку та приймати думку іншого, уміння розв'язувати конфлікти шляхом діалогу; уміння слухати й спостерігати (Наказ Міністерства освіти і науки України «Про затвердження Базового компонента дошкільної освіти (державного стандарту дошкільної освіти) нова редакція» від 12 січня 2021 р. № 33: 17).

Ми вважаємо, що перераховані вище навички характеризують таку базову якість дитини старшого дошкільного віку, як міжособистісне партнерство. Науковці трактують це поняття як якість, яка дає змогу дитині взаємодіяти з усіма іншими учасниками спільної діяльності, орієнтуючись на взаємно узгоджені мету, планування й регулювання діяльності для досягнення загального результату. Бути партнером означає поділяти

ідеї, покладені в основу спільної діяльності, яку обрав самостійно, мати зобов'язання і здійснювати комунікацію (Беленька, Васильєва, Гавриш, Маршицька, Нечай, Остряньська, Полякова, Рагозіна, Рейпольська, Шкляр, 2015: 248).

Г. Цукерман виділяє дві характеристики партнерської діяльності. Партнерство припускає володіння такими навичками:

1) комунікативними навичками: слухання партнера й ведення переговорів (спори, дискусії) – формувати власну думку; з'ясувати думки партнерів; знаходити різницю в поглядах, намагатися вирішити розбіжності за допомогою логічних аргументів, не переводячи логічну суперечність у площину особистих стосунків;

2) управління, контроль за діями партнера, рефлексія своєї позиції та позиції іншого в спілкуванні (Цукерман, 1995: 48).

Звідси ми можемо зробити висновок, що високий рівень розвитку комунікації (вербально, невербально) та рефлексії є запорукою формування ефективних партнерських взаємин.

Логіку формування міжособистісних партнерських стосунків старших дошкільників з однолітками в кооперативній діяльності науковці представили за допомогою таких етапів:

1 етап – характеризується пристосуванням дітей до нової системи соціальних умов, нових стосунків, вимог, видів діяльності. Відбувається первинне встановлення вимог, норм і правил взаємодії в групі однолітків, які активно створюються й регулюються вихователем. Дошкільники спостерігають за діями оточуючих, активно реагують на дії один одного, чутливі до того ставлення, яке проявляють однолітки до них, із цікавістю й увагою стежать за поведінкою однолітків.

2 етап – формується емоційне ставлення до партнера, співучасть в емоційному стані партнера, ідентифікація, коли переживання партнера сприймаються як власні. На цьому етапі відбувається усвідомлення й перейняття на себе ролі партнера, яке проявляється в здійсненні комунікативної взаємодії, веденні діалогу з партнером; спільному плануванні діяльності, створенні програми дій, моделюванні значимих умов; підборі засобів досягнення цілей і результату; виконанні дій та операцій для досягнення спільних цілей і результату.

3 етап – на основі рівноправних позицій стає можливим взаємоконтроль, коли діти здатні самостійно оцінити дії один одного, зробити необхідне коригування й намітити шляхи для її вдосконалення. Урахування позиції партнера, його точки зору сприяє децентрації, що призводить до розвитку рефлексії, яка проявляється в готовності до

адекватної самооцінки, здатності реалізувати свої здібності й можливості (Беленька, Гавриш, Васильєва, Маршицька, Нечай, Орлова, Остряньська, Полякова, Рагозіна, Рейпольська, Шкляр, 2015: 80).

Успішність формування в старших дошкільників міжособистісного партнерства в закладі дошкільної освіти залежить від уміння педагога бачити особливості індивідуального розвитку кожної дитини, спиратися на її сильні сторони й позитивний досвід і вміння правильно визначати етапи формування партнерських стосунків з метою їх розвитку. Ефективність формування уявлень старших дошкільників про ровесників як партнерів залежить від особливостей вибору пари для спільної діяльності.

Проаналізувавши низку науково-педагогічних джерел, ми визначили принципи формування міжособистісного партнерства в процесі ознайомлення із соціальним довкіллям. Серед них такі:

– принцип вільного вибору партнерів для спільної діяльності (це забезпечить організацію дітей за спільними інтересами, уподобаннями);

– обмеження змагальності в грі (формування спільності та здатності до партнерства, а не конкуренції);

– принцип позитивних зразків (відмова від інструкцій і конкретних вказівок);

– принцип взаємодопомоги та підтримки;

– принцип систематичності (багаторазове повторення певних дій – запорука ефективності);

– принцип «ми» (вироблення мовленнєвих конструкцій для встановлення партнерської взаємодії «Ми зробимо», «Наше завдання», «Поміркуємо разом» тощо).

Зазначаємо, що перелік принципів не є вичерпним і може потребувати доповнення. Разом із тим вважаємо за необхідне дотримуватись цих принципів у практичній діяльності вихователя закладу дошкільної освіти, оскільки це забезпечить ефективність та оптимальність роботи в цьому напрямі.

Актуальним для дослідження є виокремлення науковцями-практиками моделей партнерської взаємодії, навички яких діти опановують у кілька етапів з поступовим ускладненням у міру накопичення практичного досвіду:

– спільно-індивідуальної моделі взаємодії (кожний учасник діяльності виконує свою роботу індивідуально, а на завершальному етапі всі об'єднують свої елементи в композицію);

– спільно-послідовної моделі взаємодії (послідовне виконання дій учасниками, коли результат дії, виконаної одним учасником, стає предметом діяльності іншого (принцип конвеєра));

– спільно-взаємодіючої моделі (співпраця всієї групи) (Беленька, Васильєва, Гавриш, Маршицька, Нечай, Остряньська, Полякова, Рагозіна, Рейпольська, Шкляр, 2015: 253).

На особливу увагу, на нашу думку, у формуванні міжособистісного партнерства в дітей старшого дошкільного віку заслуговує Парціальна програма з розвитку соціальних навичок ефективною взаємодії дітей від 4 до 6–7 років «Вчимося жити разом». Особливість програми полягає в тому, що педагогам, соціальним працівникам і батькам даються можливості відпрацювати навички ефективною взаємодії та спілкування з дітьми дошкільного віку. Програма поєднує поширення інформації з актуальних для батьків питань поетапного відпрацювання навичок спілкування з дитиною без агресії, злості, без конфлікту, за принципом «учуся не карати, а домовлятися», що є запорукою виховання гармонійно розвиненої, зрілої та відповідальною особистості (Піроженко, Хартман, 2016: 4).

Дотичним до проблематики дослідження є змістовий напрям «Я та інші люди» цієї програми, основними завданнями якого в ракурсі формування міжособистісного партнерства є виховувати доброзичливість, дружні, товариські взаємини з однолітками й іншими людьми; розвивати моральні мотиви поведінки, які сприяють налагодженню міжособистісних взаємин із дорослими та однолітками; формувати в дітей моральні еталони поведінки на основі засвоєння ними норм і правил; давати уявлення про те, що суспільство засуджує негативні вчинки людей; учити поводитися відповідно до норм моралі, давати оцінку власним негативним вчинкам, формувати негативне ставлення до поганих вчинків; формувати основи морально-вольових якостей особистості дитини: організованості, дисциплінованості, самостійності, відповідальності, наполегливості в досягненні позитивних цілей;

розвивати вміння орієнтуватися в людських взаєминах, відчувати й усвідомлювати недоброзичливе та добре ставлення до себе, помічати зміни настрою близьких людей; учити передбачати наслідки своїх вчинків (негативні – осуд, позитивні – схвалення дорослого) (Піроженко, Хартман, 2016: 14).

Висновки. Резюмуючи вищесказане, можна зробити висновок, що основними умовами формування міжособистісного партнерства як базової якості дитини старшого дошкільного віку в процесі взаємодії із соціальним довкіллям є:

– дотримання вихователем принципів вільного вибору партнерів для спільної діяльності, обмеження змагальності в іграх, позитивних зразків, взаємодопомоги та підтримки, систематичності, принципу «ми»;

– поетапне ускладнення моделей взаємодії в міру накопиченого практичного досвіду (спільно-індивідуальної, спільно-послідовної, спільно-взаємодійної);

– формування в дітей знань про значення слів «моє-твоє-наше», відмінності між ними, мету і план, їх роль у виконанні будь-якої справи;

– формування в дітей умінь і навичок ділитися, просити, миритися з відмовою, ініціювати свої ідеї й наміри, висловлювати свою позицію, запрошувати до спільної гри чи справи, уміти слухати й рахуватися з іншими думками;

– відповідна позиція вихователя на кожному етапі засвоєння дитиною досвіду міжособистісного партнерства.

Отже, кожна дитина протягом життя має взаємодіяти з іншими членами суспільства для виконання різноманітних спільних дій. Ефективна спільна діяльність можлива за умови, якщо діти зможуть узгодити свої цілі, домовляться про послідовність і способи дій, навчаться поважати інших, їхні думки, бажання й наміри, знатимуть норми та правила поведінки в соціумі.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Богущ А. М. Діти і соціум: особливості соціалізації дітей дошкільного віку та молодшого шкільного віку : монографія. Луганськ : Альма-матер, 2006. 68 с.
2. Богущ А., Гавриш Н. Методика ознайомлення дітей з довкіллям у дошкільному навчальному закладі : підручник для ВНЗ. Київ : Видавничий дім «Слово», 2010. 408 с.
3. Виховуємо базові якості особистості старшого дошкільника в умовах ДНЗ : методичний посібник / Г. Беленька, Н. Гавриш, С. Васильєва, В. Маршицька, С. Нечай, Г. Орлова, О. Остряньська, О. Полякова, В. Рагозіна, О. Рейпольська, Н. Шкляр ; за заг. ред. Н. Гавриш. Харків : Мадрид, 2015. 220 с.
4. Душина В. Соціалізація дітей старшого дошкільного віку у просторі дитячої субкультури : навчально-методичний посібник. Харків, 2012. 69 с.
5. Карнаух Л. Особливості соціалізації дітей дошкільного віку в умовах сучасного соціального середовища. *Психолого-педагогічні проблеми сільської школи*. Умань, 2012. № 40. С. 110–114.
6. Про затвердження Базового компонента дошкільної освіти (державного стандарту дошкільної освіти) нова редакція : Наказ Міністерства освіти і науки України від 12 січня 2021 р. № 33. URL: <https://mon.gov.ua/ua/npa/pro-zatverdzhennya-bazovogo-komponenta-doshkilnoyi-osviti-derzhavnogo-standartu-doshkilnoyi-osviti-nova-redakciya>.

7. Павелков Р. В. Дитяча психологія : навчальний посібник. Київ : Академвидав, 2008. 431 с.
8. Піроженко Т. О., Хартман О. Ю. Парціальна програма з розвитку соціальних навичок ефективної взаємодії дітей від 4 до 6–7 років «Вчимося жити разом». Київ : Алатон, 2016. 32 с.
9. Соціологія: Терміни, поняття, персоналії : навчальний словник-довідник / за заг. ред. В. М. Пічі. Київ : Каравела, 2002. 480 с.
10. Формування базових якостей особистості дітей старшого дошкільного віку в ДНЗ : монографія / Г. Беленька, С. Васильєва, Н. Гавриш, В. Маршицька, С. Нечай, О. Острианська, О. Полякова, В. Рагозіна, О. Рейпольська, Н. Шкляр ; за заг. ред. О. Рейпольської. Харків : Друкарня «Мадрид», 2015. 330 с.
11. Цукерман Г. А. Психология саморазвития. Москва. : Интерпракс, 1995. 288 с.

REFERENCES

1. Bohush A. M. Dity i sotsium: osoblyvosti sotsializatsii ditei doshkilnoho viku ta molodshoho shkilnoho viku [Children and society: the peculiarities of preschoolers and primary school children socialization] : monohrafiia. Luhansk: Alma-mater, 2006. 68 s. [in Ukrainian].
2. Bohush A., Havrysh N. Metodyka oznaiomlennia ditei z dovkiliam u doshkilnomu navchalnomu zakladi [The methodology of acquainting children with the environment in preschool educational establishment]: pidruchnyk dlia VNZ. Kyiv: Vydavnychiy dim «Slovo», 2010. 408 s. [in Ukrainian].
3. Vykhovuiemo bazovi yakosti osobystosti starshoho doshkilnyka v umovakh DNZ [We educate the basic qualities of the older preschooler personality in terms of preschool educational establishment] : metodychnyi posibnyk / H. Bieliienka, N. Havrysh, S. Vasyliieva, V. Marshytska, S. Nechai, H. Orlova, O. Ostrianska, O. Poliakova, V. Rahozina, O. Reipolska, N. Shklyar ; za zah. red. N. Havrysh. Kharkiv : Madryd, 2015. 220 s. [in Ukrainian].
4. Dushyna V. Sotsializatsiia ditei starshoho doshkilnoho viku u prostori dytiachoi subkultury [Older preschoolers' socialization through children's subculture]: navch.-metod. posib. Kharkiv, 2012. 69 s. [in Ukrainian].
5. Karnaukh L. Osoblyvosti sotsializatsii ditei doshkilnoho viku v umovakh suchasnoho sotsialnoho seredovyscha [Features of preschool children socialization in terms modern social environment]. *Psykhologo-pedahohichni problemy silskoi shkoly*. Uman, 2012. №40. S. 110–114 [in Ukrainian].
6. Nakaz Ministerstva osvity i nauky Ukrainy vid 12 sichnia 2021 r. №33 «Pro zatverdzhennia Bazovoho komponenta doshkilnoi osvity (derzhavnogo standartu doshkilnoi osvity) nova redaktsiia» [Decree of the Ministry of Education and Science of Ukraine dated January 12, 2021. No.33 «On approval of the Basic component of preschool education (State Standard of Preschool Education) new edition»]. URL: <https://mon.gov.ua/ua/npa/pro-zatverdzhennya-bazovogo-komponenta-doshkilnoyi-osvity-derzhavnogo-standartu-doshkilnoyi-osvity-nova-redakciya> [in Ukrainian].
7. Pavelkov R. V. Dytiacha psykholohiia [Child psychology] : navch. posibnyk. Kyiv : Akademvydav, 2008. 431 s. [in Ukrainian].
8. Pirozhenko T. O., Khartman O. Yu. Partsialna prohrama z rozvytku sotsialnykh navychok efektyvnoi vziaiemodii ditei vid 4 do 6–7 rokiv «Vchymosia zhyty razom» [Partial program for development of social skills of effective interaction among children aged 4 to 6–7 «We learn to live together»]. Kyiv : «Alaton», 2016. 30 s. [in Ukrainian].
9. Sotsiologhiia: Terminy, poniattia, personalii [Sociology: Terms, concepts, personalities] : navch. slovnyk-dovidnyk / za zah. red. V. M. Pichi. Kyiv : «Karavela», 2002. 480 s. [in Ukrainian].
10. Formuvannia bazovykh yakosteï osobystosti ditei starshoho doshkilnoho viku v DNZ [Formation of basic personality traits of older preschoolers in terms of preschool educational establishment] : monohrafiia / H. Bieliienka, S. Vasyliieva, N. Havrysh, V. Marshytska, S. Nechai, O. Ostrianska, O. Poliakova, V. Rahozina, O. Reipolska, N. Shklyar; za zah. red. O. Reipolskoi. Kharkiv. : «Drukarnia Madryd», 2015. 330 s. [in Ukrainian].
11. Tsukerman H. A. Psykhohohiia samorazvytyia [Psychology of personal development]. Moskva. : Ynterpraks, 1995. 288 s. [in Russian].